

پیشینه مراسم قرائت قرآن در حرم رضوی

محمد رضا قصایان

بنیاد پژوهشهای اسلامی - گروه جغرافیا و نجوم

چکیده

اجرای مراسم و آیینهای گوناگون در فضای بارگاه رضوی، از دیرباز مورد اهتمام بوده است. یکی از آنها، آموزش و قرائت قرآن می باشد که شواهد تاریخی مؤید آن است که از قرون اولیه پیدایش حرم، رایج بوده و در گذر زمان، توسعه و تحوّل پیدا کرده است. این نوشتار نگاهی است تاریخی به این مراسم که در حال حاضر همه روزه انجام می شود.

مقدمه

توسعه یافته، سازماندهی و نهادینه شده، به گونه ای که اکنون مراسم قرائت قرآن به عنوان یکی از مراسم مهم و قدیمی، همه روزه صبح و شام برگزار می گردد و دارالقرآن کریم در حرم رضوی، منشأ بسیاری از خدمات قرآنی و فرهنگی است.

در حرم رضوی مراسم مختلفی برگزار می شود که هر یک دارای پیشینه تاریخی

حرم رضوی یکی از مهم ترین مراکز فرهنگی جهان اسلام می باشد. این حرم از اولین سالهای پیدایش تاکنون، همواره مرکز تجمعات مذهبی و فرهنگی بوده است و با گذشت زمان برخی از فعالیتهای فرهنگی، مانند رسم قدیمی و منحصر به فرد صّفه، مراسم قرائت و آموزش قرآن به تدریج

است. بررسی و پژوهش در مورد گذشته و چگونگی پیدایش، توسعه و ماندگاری این مراسم، زمینه را برای تحقیق بیشتر در خصوص تاریخ اجتماعی حرم رضوی و مشهدالرضا فراهم می‌سازد.

تاریخچه مراسم قرائت قرآن در حرم رضوی

گرایش مسلمانان به قرائت قرآن براساس توصیه مؤکد قرآن مجید و سفارش بزرگان اسلام و علاقه‌مندی مسلمین به کسب فیض معنوی و بهره‌گیری از برنامه‌های سازنده و تکاملی قرآن از مهم‌ترین علل رواج قرائت قرآن است. قرائت قرآن به عنوان یکی از اعمال عبادی به ویژه در اماکن مقدس و مزارات سرزمینهای اسلامی از آغاز اسلام وجود داشته است و با پیدایش مشهدالرضا ع در قرن سوم هجری و حضور زائران در اطراف مرقد مطهر امام رضا ع، قرائت قرآن در حرم رضوی نیز رایج بوده است. به نوشته مؤلف عیون اخبارالرضا در قرن چهارم هجری قمری زائران در کنار مرقد امام رضا ع قرآن تلاوت می‌کرده‌اند. ابن بابویه قمی با واسطه از ابوعلی محمد بن معاذ و به نقل از ابو عمر و محمد بن عبدالله حاکم نوقان می‌نویسد:

مسافری از ری که نامه‌ای از بعضی سلاطین حمیر برای نصر بن احمد امیر بخارا داشت به زیارت حرم آمده، شب را در حرم به سر برد و بعد از نماز شروع به خواندن قرآن نمود^۱.

قرآنهاي موجود در موزه آستان قدس رضوی با قدمتی هزار ساله که برای قرائت در داخل حرم وقف شده، مؤید این خبر است.

قدیم‌ترین قرآن وقفی به شماره ۳۰۰۴، متعلق به ابوالقاسم علی بن ناصرالدوله ابی‌الحسن محمد بن ابراهیم سیمجور است که به سال ۳۶۳ق وقف شده و با خط کوفی بر روی پوست آهو نوشته شده است^۲.

نسخه دیگر قرآنی است به شماره ۹۶، به خط کوفی از ابوالقاسم محمد کثیر. امیر سلطان محمود غزنوی که به تاریخ ۳۹۳ق وقف شده^۳ و سومین قرآن قدیمی وقفی مربوط به ابوالبرکات می‌باشد که به خط کوفی نوشته شده و در رمضان ۴۲۱ق وقف گردیده و در متن وقفنامه به عدم خروج از

۱- عیون اخبارالرضا، ج ۲، ص ۶۹۲.

۲- گنج هزارساله، ص ۶۹.

۳- گنج هزارساله، ص ۶۹.

حرم تصریح شده است.^۱

باگسترش و رونق مشهدالرضا در قرنهای بعد و به موازات توسعه ابنیه و اماکن جدید و ارائه خدمات رفاهی به زائران، در زمینه تأمین نیازهای عبادی و زیارتی آنان نیز تمهیداتی اندیشیده شده است، اما در این مورد تا قرن نهم هجری قمری آگاهی چندانی در دست نیست.

اولین و قدیم‌ترین خبر در خصوص برگزاری آیین قرائت قرآن در حرم رضوی گزارش فضل‌الله روزبهان خنجی است. او در شرح سفر زیارتی محمدخان شیبانی به مشهد رضوی، در وصف مراسم قرائت قرآن حفاظ می‌نویسد:

«... و اشارت علیّه سانح شد که حفاظ در بیرون قبه قرائت قرآن نمایند و فرمودند مکروه است در پایین قبر قرآن خوانند.»^۲ و تأکید نمودند که «... باید بعد از این حفاظ مرقد مقدس رضوی در بیرون قبه تلاوت نمایند؛ به رعایت ادب اقرب است.»^۳

سپس مولانا حافظ جامی غزلی ترکی در هشت بیت در منقبت امام رضا علیه السلام با رخصت همایونی قرائت کرد^۴ و آن‌گاه حدیثی قدسی به اسناد مسلسل، به روایت حضرت رضا علیه السلام قرائت و ترجمه شد و همگان فیض بردند.^۵

از مضمون خبر فضل‌الله خنجی موارد مهمی در خصوص قدمت و چگونگی این مراسم استفاده می‌شود؛ از جمله اینکه مراسم مزبور پیش از این تاریخ نیز برگزار می‌شده و از آن زمان به بعد مکان برگزاری مراسم تغییر یافته است و دیگر اینکه در تشریفات مراسم بوده است که در پایان تلاوت قرآن تعقیباتی صورت گرفته و احادیث و شعر قرائت شود که بعدها منشآت خواجه نصیرالدین طوسی و مدایح دوازده امام جای آن را گرفته است.

وجه تسمیه رواق دارالحفاظ که آن را از ساخته‌های گوهرشاد بیگم در نیمه اول قرن نهم هجری می‌دانند^۶. نیز، مؤید آن است که این مراسم در عهد تیموریان و حتی در قرن هشتم نیز رایج بوده و به همین منظور مکانی به نام دارالحفاظ در اوایل قرن نهم احداث

۱- همان.

۲- مهمان نامه بخارا، ص ۳۳۹ و ۳۴۰.

۳- همان، ص ۳۴۱.

۴- همان.

۵- همان، ص ۳۴۲.

۶- مطلع الشمس، ج ۱-۲، ص ۳۷۹ (مؤلف مکارم الاخلاق بنای رواق دارالحفاظ را از امیر علیشیرنوبی، وزیر سلطان حسین بایقرا می‌داند. بنگرید به: مکارم الاخلاق، ص ۹۲).

شده است. با این حال از سابقه برگزاری این مراسم پیش از تاریخ مزبور اطلاعی در دست نیست.

از جمله دیگر قراین و شواهدی که وجود مراسم قرائت قرآن را در حرم رضوی پیش از عهد صفویه تأیید می‌کند، نشان مصدری حفاظ مسجد جامع گوه‌رشاد است^۱ که سلطان حسین میرزای بایقرا (۸۷۵-۹۱۲ق) به نام خواجه حافظ حسینعلی - که از حافظان و قاریان بزرگ آن عهد خراسان بوده - صادر کرده و به موجب آن ریاست حفاظ بیت‌المغفره و مسجد جامع گوه‌رشاد بانو به او واگذار شده است^۲. متن فرمان مزبور با این عبارت آغاز می‌شود:

«چون حافظ کلام معجز نظام اقبال سرمدی و قاری مصاحف قدسی، لطائف دولت ابدی، که در مدارج مخارج تأیید نفعات بشارت خلود مدغم دارد...»^۳.

از عهد صفویه به بعد آگاهیهای بیشتری درباره پیشینه این مراسم به دست می‌آید. با توسعه اماکن رضوی و ایجاد تشکیلات اداری و گسترش خدمات رفاهی به موضوع قرائت قرآن نیز توجه خاص به عمل آمد.

وجود وقفنامه‌هایی که بخشی از عواید آن برای این مراسم اختصاص یافته است و اسناد هزینه مواجب حفاظ و مراسم و وجود

اصطلاحات مربوط به این مراسم، مانند صدرالحفاظ، حافظ، سلطان القراء و صدر القراء، و نام حفاظ و قاریان عهد صفویه از جمله شواهد تاریخی اهمیت و رونق این مراسم در قرن دهم هجری قمری است.

در تشکیلات دوره صفویه حفاظ تحت نظر خادم‌باشی انجام وظیفه می‌کردند و خادم‌باشی نیز زیر نظر سرکشیک به عنوان قائم مقام، متولی انجام این مراسم بود و حفاظ در دو دسته «حفاظ بالاسر مبارک» و «حفاظ حرم مطهر» مطابق با متن وقفنامه‌ها و زیر نظر مسئولان به تلاوت قرآن و ادعیه می‌پرداختند.

از جمله موقوفات عهد صفویه، موقوفه خواجه علاءالدین حاجی در عهد شاه‌طهماسب اول صفوی است که به تاریخ ۹۳۳ق وقف گردیده و بخشی از درآمد آن به تأمین هزینه تلاوت قرآن در حرم مطهر اختصاص یافته است که حفاظ و موالی هر صبح و شام در روضه متبرکه قرآن تلاوت

۱- بنگرید به: کاظم امام، مشهد طوس، ص ۴۶۸-۴۷۰.

۲- همان.

۳- همان، ص ۴۶۹ و ۴۷۰، به نقل از جیب السیر، جزء

چهارم از ج ۳، ص ۱۱۷ و ۱۱۸ و جزء سوم، ص

۳۳۳؛ امیرعلیشیر، مجالس النفاذ، ص ۱۰۶ و ۲۸۱.

نمایند^۱.

داخل حرم، پشت بام و پایین پای مبارک معین گردیدند و سرپرستی آنان به شیخ یوسف و ملامحمد کاظم ولد ملاعلی نقی سپرده شد و مواجب نقدی و جنسی برای آنان اختصاص یافت^۵، تا هر صبح و شام به دستور آستانه مقدسه قرآن تلاوت نمایند^۶.

در این دوران نیز موقوفاتی به منظور تأمین هزینه‌های این آیین اختصاص یافته است؛ از جمله بخشی از درآمد موقوفه یلداش بیگ به تاریخ ۱۱۵۸ق وقف تأمین

یکی دیگر از وقفنامه‌های مهم این دوره (۱۱۰۹ق)، وقفنامه املاک شاه سلطان حسین صفوی است که بخشی از عواید آن وقف این منظور گردیده و در متن وقفنامه آمده است:

«... هر ساله مبلغ پنج تومان به ضیعه^۷ وظیفه در وجه حافظی که در این وقت آن خادم اثنی عشر به جهت بالای سر مبارک آن نور دیده حضرت پیغمبر تعیین نموده‌اند رسانند.»^۲

در اسناد مربوط به هزینه مواجب حفاظ در عهد صفوی به تاریخهای ۱۰۰۶ تا ۱۰۲۲ میزان مواجب^۳ حفاظ و در بعضی دیگر از اسناد این دوره نام بعضی از حفاظ و قاریان مانند مولانا احمد قاری و مولانا احمد قاینی در عهد شاه اسماعیل صفوی ذکر شده است.^۴

در عهد افشاریه که مشهد پایتخت و مهم‌ترین شهر ایران محسوب می‌گردید، تغییرات مهمی در تشکیلات آستانه پدید آمد و به امور مختلف از جمله حفاظ توجه شد و باتدوین طومار علیشاهی در ۱۱۶۰ق، آیین قرائت قرآن و حفاظ از انتظام بیشتری برخوردار شد و تعدادی حفاظ برای قرائت قرآن در مکانهای مختلف حرم از جمله

۱- دفتر مصرف موقوفات، اداره کل موقوفات آستان قدس رضوی، ردیف ش ۴۱، موقوفه خواجه علاءالدین حاجی ۹۳۳ق / پلاک ۶۶ بخش ۳ تربت حیدریه (۱۸/۵) سهم از مدار ۲۰ سهم مزرعه احمدآباد پس از کسر... ثلث جهت حفاظ و موالی...).

۲- وقفنامه املاک شاه سلطان حسین، مرقع به شماره عمومی ۵۸۱۲- ص ۵۸، اداره مخطوطات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.

۳- سند ش ۲۷۵۰۲، پرداخت مواجب حفاظ در ماه محرم ۱۰۰۶ق / و سند ش ۲۸۳۳۲ صورت پرداخت مواجب حفاظ در ۱۰۲۲ق.

۴- سند ش ۲۷۶۷۳ / ۱۰۱۳ق - و سند ش ۲۷۷۹۲ / ۱۰۱۵ق. سندهای هزینه مواجب حفاظ.

۵- طومار علیشاهی، بازنویسی مرکز خر اسان‌شناسی، ص ۳۷ و ۳۸.

۶- همان، ص ۷۲.

هزینه‌های تلاوت قرآن و خواندن مدیحه دوازده امام شده است.^۱

اسناد و موقوفات دوره قاجاریه حاکی از آن است که این مراسم در آن دوران از رونق بیشتری در مقایسه با گذشته برخوردار گردید؛ از جمله موقوفات این دوره وقفنامه میرزا کمال و میرزا فرخ به سال ۱۲۳۶ق^۲ و موقوفه جیران بانو دختر شاه درانی به تاریخ ۱۲۳۷ق^۳ و بخشی از درآمد موقوفه فضل الله خان امیر نظام در ۱۲۷۱ق^۴ و همچنین موقوفه امام وردیخان بیات مختاری و زوجه او آبیجی سلطان خانم به سال ۱۲۷۶ق^۵ است که عواید اختصاص یافته صرف تأمین هزینه اجرای مراسم قرائت قرآن گردیده است.

یکی از مهم‌ترین وقفنامه‌های دوره قاجار، موقوفه امام وردیخان بیات مختاری است که عواید آن به برگزاری مراسم قرائت قرآن اختصاص یافته و واقف مقرر داشته که حفاظ در رواق توحیدخانه در هر صبح و شام به تلاوت قرآن پردازند و دوازده بند خواجه نصیر نیز پی از اتمام تلاوت قرآن قرائت شود.

ظاهراً از آن زمان به بعد تا مدت‌ها مراسم در رواق توحیدخانه برگزار می‌شده و سپس به رواق دارالحفاظ انتقال یافته است، چنان که در اواخر قرن سیزدهم به نوشته صنیع

الدوله این مراسم در رواق دارالحفاظ برگزار می‌شده است.^۶

مطابق وقفنامه مزبور در هر سال مقدار بیست و دو خروار گندم به وزن تبریز معمولی مشهد مقدس و مبلغ شانزده تومان نقد رایج خزانه (معادل یکصد و شصت ریال ناصرالدین شاهی) به عنوان مواجب و مقرری دو نفر خطیب و صدرالحفاظ که در توحیدخانه مبارکه و پشت سر حرم محترم مبارک به قرائت پردازند تعیین گردیده و تأکید شده است که هر نفر در دو وعده صبح و شام هر بار یک جزء تلاوت قرآن نموده، دوازده امام خواجه نصیر علیه‌الرحمه را به صوت حسن قرائت نمایند.

از موارد مهم در وقفنامه مزبور، قرائت

۱- موقوفه یلداش بیگ ۱۱۵۸ق / ش ثبت ۱۷ بخش ۱۰ مشهد، دفتر مصرف موقوفات.

۲- موقوفه میرزا کمال و میرزا فرخ در نیشابور، ش ثبت ۱۷۶، بخش بار میدان نیشابور، دفتر مصرف موقوفات؛ آثار الرضویه، ص ۲۳۱.

۳- ش ثبت موقوفه ۱۴۰ / پلاک ۶ بخش ۱۰ مشهد، دفتر مصرف موقوفات.

۴- ش ثبت ۷۵ بخش ۲ مشهد، دفتر مصرف موقوفات.

۵- ش ثبت ۷۷ پلاک ۱۲ بخش ۹ نیشابور، دفتر مصرف موقوفات.

۶- مطلع الشمس، ج ۱-۲، ص ۳۷۹.

دوازده امام خواجه نصیر در خاتمه تلاوت قرآن است که بر طبق وقفنامه مقرر شده و بعدها به عنوان جزئی از مراسم ادامه یافته و دیگر خیر مکان برگزاری مراسم در رواق توحیدخانه می‌باشد که البته برگزاری این مراسم در اواخر عهد قاجار مجدداً به رواق دارالحفاظ انتقال یافته است.

یکی دیگر از موقوفات مهم قاجاریه، وقفنامه حاج محمد قاسم ملک التجار فرزند حاج ابوالحسن تاجر تهرانی به تاریخ ۱۲۷۷ق است. مطابق این موقوفه، نصف مزرعه شمس آباد واقع در بلوک میان ولایت به همراه دو خمس از کل یک حجر طاحونه دوار به آب نهر شاهی در مزرعه حجی آباد جنب مزرعه مزبور را وقف نموده است بر حفظ کلام الله مجید ربّانی و خطیب و نایب خطیب و صدرالحفاظ که در دارالسیاده مبارکه سرکار فیض آثار که صبح و شام هر حافظ با شمع‌های پیه‌سوز شمعدانی روشن نمایند و بر نهج سایر حفاظ آستانه منوره مشغول تلاوت و خواندن فقرات دوازده امام خواجه علیه الرّحمه باشند به قرار عدد و معمول دارالحفاظ مبارک و...»^۱

به استناد وقفنامه مزبور علاوه بر انجام مراسم صّفه در دارالحفاظ، مراسم جداگانه قرائت قرآن در دارالسیاده هر صبح و شام

برگزار می‌شده؛ اما مراسم خاص و قدیمی قرائت و آموزش قرآن در دارالحفاظ برگزار می‌شده است.

در عهد قاجاریه کار حفاظ در تشکیلات آستانه به صورت وظیفه‌ای رسمی مبدل گردیده و حفاظ در این دوران همانند دیگر کارکنان رسمی موجب دریافت می‌داشتند. در برخی از اسناد قاجاری از جمله گزارش تعیین محل کشیک و صورت غایبین و اسناد هزینه مواجب حفاظ، پیشینه کار حفاظ و مراسم مزبور و انتظام تشکیلات حفاظ قابل بررسی می‌باشد^۲ و مؤید اهمیت و رونق این مراسم در روزگار قاجاریه است.^۳

مؤلف فردوس التواریخ از قاریان و مقرری آنان در این دوران یاد می‌کند^۴ و اشاره دارد که مراسم قرائت قرآن در ماه رمضان در ایوان طلای مبارک صحن عتیق برگزار

۱- سیمای وقف در خراسان، ص ۶۱.

۲- اسناد ش ۲۹۶۵۶ و ۲۸۸۹۴ و ۱۰۴۴۸، اداره اسناد

کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.

۳- سندهای شماره ۳۰۵۸۹ و ۳۰۳۱۰ و ۲۰۱۷۲ و

۲۰۱۷۱، اداره اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس

رضوی.

۴- بسطامی، فردوس التواریخ، سنگی، تبریز، ۱۳۱۵ق،

ص ۵۱.

می‌شود^۱؛ اما مراسم دائمی قرائت قرآن در دارالحفاظ نیز همچنان برگزار می‌شده است.^۲

در طومار عضدالملک در معرفی اهالی کشیک از نه نفر از حفاظ حرم یاد شده که در مکانهای معین به تلاوت قرآن اشتغال دارند و آمار آنان در آن زمان چهل نفر بوده است.^۳

در کتاب نفوس ارض اقدس نام میرزا ذبیح‌الله و حاجی ملاحسن صدر الحافظ و حاجی عبدالکریم و ملا آقاجان حفاظ ساکن محله سراب و ملا عبدالعلی حافظ ساکن بالاخیابان و میرزا ابوالحسن حافظ ساکن محله نوغان آمده است.^۴ که همگی نوکر آستان بوده‌اند و اکثراً در محله سراب اقامت داشته‌اند. با گذشت زمان و اختصاص موقوفات جدید و تدوین نظامنامه‌ها^۵، موضوع قرائت قرآن از نظم بیشتری برخوردار شده و بر تشریفات آن افزوده گردیده است، به طوری که از اوایل عهد دارالحفاظ با نظم و ترتیب خاص برگزار می‌شده است.^۶

در دستورالعمل ۱۳۰۷ش ضمن یادکرد موارد مختلف برگزاری مراسم قرائت قرآن و نحوه خدمت خدام در مراسم مزبور اشاره

شده است.^۷

مؤلف بدر فروزان در شرح این مراسم می‌نویسد: همه روزه صبح و شام پس از انتقال رحلها و قرآن‌ها از مکان مخصوص، در ساعت معین مطابق نظامنامه، بیش از یکصد و پنجاه تن از قراء موظف و داوطلب در رواق دارالحفاظ به ترتیب اولویت کنار یکدیگر نشستند و در حالی که نظم دارالحفاظ توسط خدام کنترل می‌شود^۸، به قرائت قرآن می‌پردازند و یکی از حفاظ تحت نظر سلطان

- ۱- سند ش ۸۵۳۱ / مکاتبه در مورد آماده‌سازی ایوان طلا برای مراسم در ۲۹ شعبان ۱۳۲۰ق.
- ۲- «تصویر مشهد و امام رضا علیه السلام در سفرنامه واضح»، پرفسور عبدالغنی میرزایف، مجله دانشکده الهیات مشهد، ش ۱۲، ۱۳۵۳، ص ۷.
- ۳- طومار عضدالملک، بازنویسی خر اسان‌شناسی، ص ۲۴۹.
- ۴- نفوس ارض اقدس، ص ۱۰۰، ۱۲۲، ۲۷۲ و ۳۱۱.
- ۵- شمس الشمس، ص ۵۲۷-۵۳۰ (کاوایان فهرست کامل موقوفات مربوط به حفاظ و مراسم قرائت قرآن را آورده است. همان).
- ۶- بدر فروزان، ص ۳۰۸؛ مشهد طوس، ص ۴۳۸؛ راهنمای خراسان، ص ۱۱۶؛ تاریخ آستان قدس، ص ۳۴۴-۳۴۰.
- ۷- سند ش ۴۷۷۵/۵، اداره اسناد کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- ۸- بدر فروزان، ص ۳۰۸؛ مشهد طوس، ص ۴۳۸.

القرء به تلاوت قرآن می‌پردازد^۱ و دیگران به آهستگی مقایسه می‌نمایند و در صورت لزوم سلطان القرای آستان قدس نواقص را تصحیح می‌کند و به این ترتیب آموزش قرآن نیز داده می‌شود و بعد از قرائت قرآن توسط قاریان، مدیحه دوازده امام از منشآت خواجه نصیرالدین طوسی با صدای بلند قرائت می‌شود^۲ و سپس خطیب، خطبه مخصوص^۳ مشتمل بر حمد و ثنای خداوند و ائمه اطهار را قرائت می‌کند و قاریان استماع کره، سپس در خاتمه، قرآن‌ها و رحلها با همان تشریفات خاص به محل مخصوص نگهداری قرآن‌ها (تحویلخانه) برگردانده می‌شود^۴.

مراسم قرائت قرآن از سال ۱۳۲۱ش در رواق دارالشکر برگزار می‌شد و سپس به مسجد بالاسر و بعد به پیش روی مبارک و سرانجام به رواق دارالحفاظ انتقال یافته است^۵ و اکنون نیز این مراسم با رونق و شکوه خاص همه روزه صبح و شام به مدت یک ساعت در رواق دارالسلام برگزار می‌شود.

اهمیت مراسم قرائت قرآن باعث گردیده است که با گذشت زمان برای حفاظ و قاریان مقررات خاص وضع گردد و به عنوان کارکنان رسمی و افتخاری استخدام شده، مطابق آیین‌نامه در اماکن متبرکه انجام وظیفه

نمایند.

اسناد و وقفنامه‌های مربوط به این مراسم در عهد صفویه تاکنون^۶، و ارقام و اعداد مربوط به مواجب حفاظ در طومار علیشاهی و عضدالملک^۷ و دستورالعملهای موجود^۸ و نام حفاظ که با عنوان نوکر آستانه در کتاب نفوس ارض اقدس^۹ درج گردیده، همه مؤید تشکیلات خاص حفاظ در آستان قدس رضوی است.

حفاظ حرم رضوی جزء خدمه محسوب

- ۱- همان (از مرحوم سید محمد حسن سلطان القرای آستان قدس در ۱۲۸۷ هجری قمری یاد شده است).
- ۲- مؤتمن، تاریخ آستان قدس، ص ۲۲۴؛ عطاردی، تاریخ آستان قدس، ج ۱، ص ۳۴۳.
- ۳- عطاردی، تاریخ آستان قدس، ص ۳۴۳ (متن کامل خطبه مذکور در تاریخ آستان قدس عطاردی آمده است).
- ۴- همان، ارمغان طوس، ص ۲۴۲؛ مؤتمن، تاریخ آستان قدس، ص ۲۲۶.
- ۵- نامه آستان قدس، ش ۳، دوره هشتم، ۱۳۴۸، ص ۱۳؛ شمس الشمس، ص ۳۷۰ و ۳۷۱.
- ۶- پیمایش.
- ۷- وقفنامه خواجه علاءالدین حاجی ۹۳۳، دفتر مصرف موقوفات. و سند ش ۲۷۵۰۲، ۱۰۰۶اق و سند ش ۲۸۳۳۲، ۱۰۲۳اق.
- ۸- طومار علیشاهی، ص ۳۸؛ طومار عضدالملک، ص ۲۴۹.
- ۹- سند ش ۴۷۷۵/۵، ۱۳۰۷ش.

دارالقرآن کریم و در مراسم اعتکاف و مجالس قرآنی خاص که به مناسبت‌های ویژه در مکانهای مختلف حرم رضوی برگزار می‌شود، صورت می‌گیرد؛ از این رو مقدار زیادی قرآن در محفظه‌های خاص در داخل رواقهای حرم، برای استفاده زائران و مجاوران در دسترس قرار داده شده و توسط دارالانوار که یکی از بخشهای تحت نظارت بخش کفشداری و واقع در ضلع شمال غربی رواق دارالسیاده می‌باشد اداره می‌شود.

مراسم صَفَه

از جمله آیینهای قدیمی و با شکوه حرم رضوی مراسم صَفَه است که با قدمت چندصد ساله هنوز هم همه روزه صبح و شام به مدت یک ساعت با حضور حفاظ در رواق دارالسلام برگزار می‌شود. و این مراسم با این نام و شیوه خاص منحصر به حرم رضوی است. و در واقع نمادی از آیین قرائت قرآن در اماکن متبرکه می‌باشد که به مرور زمان به صورت مراسم منظم و دائمی

می‌شوند و طبق آیین‌نامه فعلی، حفاظ تحت نظر رئیس اداره حفاظ و فراشان در اداره مربوطه انجام وظیفه می‌کنند. این اداره به انضمام سه اداره دیگر، یعنی اداره دربانان، خدام و کفشداران، جزء ادارات وابسته به مدیریت خدمه است و مدیریت خدمه یکی از مدیریتهای حوزه معاونت اماکن متبرکه و امور زائرین می‌باشد^۱. حفاظ به دو دسته رسمی و افتخاری تقسیم می‌شوند. حفاظ رسمی با دریافت حکم از مقام تولیت انجام وظیفه می‌کنند و خدمت آنان موروثی نیست و فقط از حقوق سالیانه به قرار سه خروار گندم اعم از جنسی و نقدی و دو حق دفن رایگان طبق سیره معموله برخوردار می‌باشند^۲. حفاظ افتخاری دارای یک حق دفن می‌باشند که با داشتن پنج سال خدمت متوالی قابل قبول و با پیشنهاد مدیریت خدمه و تصویب مقام تولیت به درجه رسمی ارتقا خواهند یافت. تعداد حفاظ رسمی حداکثر ۴ نفر می‌باشد^۳.

اکنون علاوه بر مراسم قرائت قرآن که به دلیل قدمت و پیشینه و در اجرای وقفنامه‌های مربوطه به صورت رسمی و با نام صَفَه همه روزه صبح و شام در دارالسلام برگزار می‌شود، قرائت قرآن در مناسبت‌های مختلف و در ایام ماه مبارک رمضان، در

۱- پیمایش.

۲- عطاردی، تاریخ آستان قدس، ج ۱، ص ۳۴۳ و ۳۴۴.

۳- همان، ماده ۲۶ و ۲۷ و ۲۸ و ۳۱ (آیین‌نامه خدمت در اماکن متبرکه).

درآمده است.

صَفَه در لغت به معنی ایوان و غرفه است^۱ که ساخت آن در معماری اسلامی رایج بوده و تعداد زیادی صفه در رواقهای حرم مطهر (از جمله رواقهای دارالحفاظ و دارالسلام که محل برگزاری این مراسم بوده و هست) وجود دارد. و در خصوص نام این مراسم نیز بعید نیست که به جهت برگزاری این مراسم در صفه‌های جوار حرم رضوی این مراسم (صَفَه) نام گرفته باشد.

شواهد تاریخی قدمت این مراسم را به قرن هشتم هجری می‌رساند و اصطلاحات و نامهای موجود در منابع و اسناد تاریخی، از قبیل صَفَه - حفاظ، صدرالحفاظ، رئیس القراء، حافظ، نایب حافظ و غیره و اسناد مربوط به مواجب و دیگر هزینه‌های حفاظ و دستورالعملها که قدمت بعضی از آنها به عهد صفویه می‌رسد. مؤید پیشینه تاریخی این مراسم می‌باشد.

به طور دقیق مشخص نیست که از چه زمانی این مراسم، صَفَه نام گرفته است و شیوه و مکان برگزاری آن نیز به تناسب شرایط زمان تغییر یافته. اما ظاهراً در ابتدا بسیار ساده بوده است.

نام رواق دارالحفاظ که یکی از مکانهای برگزاری این مراسم و از بناهای احداث شده

در نیمه اول قرن نهم هجری قمری می‌باشد. مؤید قدمت این آیین است به ویژه آنکه قدیمی‌ترین و مهم‌ترین خبر (یعنی گزارش مؤلف مهمان‌نامه بخارا)^۲ نیز مربوط به اواخر قرن نهم هجری است و نام این رواق نیز مبین برگزاری این آیین در بالاسر مبارک است. اما چرا و چگونه در قبل از سفر محمدخان شیبانی، مکان برگزاری مراسم از دارالحفاظ به پایین پای مبارک تغییر یافته، نیز مشخص نمی‌باشد.

در عین حال اگر چه خبر مستندی درباره وجود این مراسم در قبل از این تاریخ در دست نیست اما ضمن آنکه نام این رواق و شواهد دیگر، برگزاری این مراسم را در عهد تیموریان قطعیت می‌بخشد، معرف وجود این مراسم در قبل از این تاریخ است.

در عهد صفویه مراسم قرائت قرآن علاوه در بالاسر مبارک، در داخل حرم مطهر نیز برگزار می‌گردید^۳. و در دوره افشاریه نیز

۱- به معنی سکو و شاه‌نشین عمارات نیز به کار می‌رفته است. رک: لغت‌نامه معین، ذیل ماده / و مؤتمن،

تاریخ آستان قدس، ص ۳۵۹.

۲- مهمان‌نامه بخارا، ص ۳۳۹ و ۳۴۰.

۳- وقف‌نامه املاک شاه سلطان حسین صفوی، مرقع

شماره ۵۸۳۲، ص ۵۸.

به استناد اخبار و اسناد تاریخی، این مراسم در داخل حرم و پشت بام و پایین پای مبارک برگزار می‌شده است.^۱

مراسم صفه در عهد قاجاریه مدتی در رواق توحیدخانه برگزار می‌شد و در اواخر این دوره به رواق دارالحفاظ انتقال یافته است.^۲

این مراسم در اوایل دوره پهلوی هم‌چنان در رواق دارالحفاظ برگزار می‌شده است^۳ و در سال ۱۳۳۱ش در رواق دارالشکر و سپس در مسجد بالاسر و مدتی بعد در پیش روی مبارک و سرانجام در رواق دارالحفاظ برپا می‌شده است.^۴

تعداد حفاظ شرکت‌کننده در مراسم نیز متفاوت بوده. در طومار عضدالملک آمده است که در عهد قاجاریه چهل نفر در مراسم مذکور شرکت داشته‌اند.^۵ و مؤلف بدر فروزان می‌نویسد که در دوره پهلوی ۱۵۰ نفر از حفاظ به ترتیب اولویت در مراسم حضور می‌یافتند و نظم جلسه توسط خدام کنترل می‌شد.^۶

اکنون تعداد حفاظ شرکت‌کننده در مراسم صفه ۱۴ نفر می‌باشد که همه روزه در مراسم حضور می‌یابند.^۷

پیشینه نحوه برگزاری مراسم صفه در گذشته

شیوه برگزاری مراسم نیز در طول چندین قرن تغییر یافته و به شکل کنونی مبدل شده است. و ظاهراً تشریفات و تعقیبات موجود در مراسم از عهد قاجاریه به شکل معین و مدون درآمده است.^۸

قدیمی‌ترین خبر در خصوص دیگر موضوعات در مراسم قرائت قرآن. قرائت شعر در منقبت امام رضا علیه السلام و نقل احادیث است که در پایان قرائت قرآن انجام گرفته است و فضل الله خنجی به آن اشاره دارد.^۹

۱- طومار علیشاهی، ص ۳۷ و ۳۸.

۲- مطلع الشمس، ج ۱-۲، ص ۳۷۹.

۳- سندش ۴۷۷۵/۵ / و بدر فروزان، ص ۳۰۸ / و مشهد طوس، ص ۴۳۸ / و راهنمای خراسان، ص ۱۱۶.

۴- نامه آستان قدس دوره هشتم، ص ۱۳۴۸، ص ۱۳ / و شمس الشمس، ص ۳۷۰ و ۳۷۱.

۵- طومار عضدالملک، ص ۲۴۹.

۶- بدر فروزان، ص ۳۰۸.

۷- پیمایش.

۸- به عنوان مثال پس از وقفنامه امام وردیخان بیات مختاری، قرائت دوازده بند خواجه نصیر به‌عنوان یکی از تعقیبات مراسم مقرر گردید که از آن زمان به بعد اجرا شده است.

۹- مهمان‌نامه بخارا، ص ۳۳۹ و ۳۴۰.

هزینه برگزاری مراسم قرائت قرآن از محل عواید موقوفاتی بوده است که از جمله مهم‌ترین این موقوفات دو وقفنامه امام وردیخان بیات مختاری در ۱۲۷۶ق و موقوفه حاج قاسم ملک التجار در ۱۲۷۷ق است. که به جهت اهمیت به بخشی از این وقفنامه‌ها اشاره می‌شود.

در وقفنامه امام وردیخان آمده است که: (... در هر سال مقدار بیست و دو خروار گندم به وزن تبریز معمولی مشهد مقدس و مبلغ شانزده تومان نقد رایج خزانه که مبلغ مزبور مساوی یک صد و شصت عدد ریال ناصرالدین شاهی می‌باشد به جهت مواجب و مقرری دو نفر خطیب و صدرالحفاظ... و دوازده نفر حافظ... مزبور بدهد که در توحیدخانه مبارکه حضرت ثامن الائمه علیه آلائف التّحیه که در پشت سر حرم محترم مبارک واقع است.

هر نفری در شام یک جزو و در هر صبح یک جزو تلاوت کلام ملک علام نمایند و دوازده امام خواجه نصیرالدین طوسی علیه الرحمه را به صوت حسن قرائت نمایند...^۱ و در بخشی از وقفنامه حاج قاسم ملک التجار (۱۲۷۷ق) آمده است که: (و بر نهج سایر حفاظ آستانه منوره مشغول تلاوت و

خواندن فقرات دوازده امام خواجه علیه الرحمه بوده باشند و به قرار عدد معمول در دارالحفاظ مبارک و بر تعزیت‌داری گلگون کفن صحرای کربلا و...)^۲.

برگزاری مراسم صفّه تحت نظارت مسؤولین آستان قدس انجام می‌شده است و با پیدایش و گسترش تشکیلات اداری، دستورالعملهای خاص برای برپایی مراسم مدون شده است. در عهد صفویه برگزاری این مراسم تحت نظر خادم‌باشی بوده و در دوره افشاریه مطابق طومار علیشاهی با نظم خاص و به سرپرستی صدرالحفاظ و مطابق وقفنامه برگزار می‌شده است و اکنون نیز این مراسم کماکان مطابق نص وقفنامه و آیین‌نامه مربوطه توسط بخش فرّاشان و تحت نظر مدیریت خدمه آستان قدس رضوی برگزار می‌شود.^۳

کیفیت برگزاری مراسم در حال حاضر

مراسم صفّه هم‌اکنون همه‌روزه در دو نوبت صبح و شام به مدت ۳۰ دقیقه بعد از طلوع آفتاب و بلافاصله بعد از اقامه نماز

۱- وقفنامه امام وردیخان بیات مختاری (۱۲۷۶ق).

۲- وقفنامه حاج قاسم ملک التجار (۱۲۷۷ق).

۳- پیمایش.

مغرب و عشا، در رواق دارالسلام برگزار می‌شود.

این مراسم تحت نظر بخش فرّاشان برگزار می‌شود و قبل از شروع مراسم، رواق دارالسلام توسط فرّاشان برای برپایی مراسم آماده می‌گردد و پس از نظیف و تعطیر، تعداد چهارده رحل و قرآنهای مخصوص در سه ضلع غرب و شرق و شمال رواق به طور منظم قرار داده می‌شود و ۱۴ شمعدان قدیمی در مقابل رحلهای مزبور گذارده می‌شود.^۱

انتقال قرآنهای نفیس و رحلها با احترام از جایگاه خاص توسط خدام دست به دست شده و در جای مخصوص نهاده می‌شود. و سپس شمعدانها توسط یکی از خدمه روشن می‌گردد و آن‌گاه حفاظ وارد رواق شده و با نظم و ترتیب خاص در جای خود قرار گرفته و آماده شروع مراسم می‌شوند، با استقرار سرکشیک و معاون و سادات در صدر رواق در جهت قبله، که شمعدانی روشن و مجزا در مقابل سرکشیک نهاده شده است، مراسم رسماً آغاز می‌شود.

پس از تلاوت حدود یک جزء قرآن که به نوبت توسط حفاظ قرائت می‌شود و به مناسبت یکی از قاریان مشهور به قرائت

قرآن می‌پردازد. در ادامه مراسم یک تن از حفاظ منشآت خواجه نصیر و فقرات توسّل به چهارده معصوم علیهم‌السلام را قرائت می‌کند که با ذکر نام مبارک علی بن موسی الرضا علیه‌السلام و قائم آل محمّد، همگی قیام نموده و پس از عرض ادب مجدداً در جای خود مستقر شده و مراسم ادامه می‌یابد.^۲

پس از اتمام قرائت فقره چهارده مدیحه در حالیکه خدام و فرّاشان در یک صف ایستاده‌اند، خطیب حفاظ، خطبه مخصوصی را که مشتمل بر حمد و ثنای باری تعالی و درود بر ائمه اطهار به ویژه صاحب بقعه مبارکه السلطان ابوالحسن علی بن موسی الرضا علیه‌السلام و دعا برای فرج امام زمان (عج) و درود بر روان پاک همه گذشتگان به ویژه رهبر کبیر انقلاب اسلامی و همه علما و خدمتگزاران اسلام، خاصه رهبر معظم انقلاب و آرزوی سربلندی نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران مراسم با ذکر صلوات و سلام بر پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم خاتمه

۱- راهنمای جامع اماکن متبرکه حرم مطهر حضرت رضا علیه‌السلام اداره کل روابط عمومی آستان قدس رضوی.

۲- همان.

می‌یابد.^۱

علاوه بر نظارت و نظم بخشیدن به اجرای مراسم قرائت قرآن، به حفاظ و قاریان و به‌ویژه افرادی که نیاز به آموزش داشتند، قرآن تعلیم می‌داد. علاوه بر آموزش قرآن در حین برگزاری مراسم، به سبب اقبال و علاقه‌مندی بعضی از زائران و مجاوران که به عنوان داوطلب علاقه‌مند به یادگیری قرائت قرآن بودند، در بخشهای مختلف حرم و مسجد گوهرشاد مجالس آموزش قرآن برگزار می‌شده است، چنان‌که نام بسیاری از مدرّسان قرآن که در مدارس و مکتبخانه‌های اطفال و ایتم و سادات رضوی و مجالس قرآن در مسجد و حرم فعالیت داشته‌اند، در منابع تاریخی و اسناد آمده است؛ از جمله آنها سید محمّد حسین حسینی تبریزی ملقب به سلطان القراء از فضلا و قاریان ممتاز و حفاظ روضه رضوی بوده است که سرپرستی تعلیم قرائت قرآن را در اوایل قرن چهاردهم هجری قمری برعهده داشته

پس از قرائت خطبه، همه حضار سجده شکر به جا آورده و در خاتمه مجدداً قرآنها و سپس رحلها با احترام دست به دست شده و قرآنها و رحلها و شمعدانها را بوسیده و به اتاق مخصوص انتقال می‌یابد.^۲ و پس از اتمام مراسم صبح خدام حاضر در مراسم صّفه در مراسم تحویل کشیک حضور می‌یابند. حفاظ به دو بخش زوج و فرد در مراسم حضور می‌یابند و مراسم صّفه در شب مانند مراسم صبح برگزار می‌شود. و خدام و فراشها پس از خاتمه مراسم در نظیف دسته جمعی در محدوده تعیین شده می‌پردازند.

آموزش قرائت قرآن

در مراسم قرائت قرآن و همراه با تلاوت کلام الله مجید، تعلیم و آموزش قرآن نیز صورت می‌گرفته است و سلطان القراء یا قاری اعظم در هر دوره، در صدر مجلس قرار گرفته و ضمن استماع قرائت یکایک قاریان به اصلاح قرائت آنان پرداخته و بقیه حفاظ و حضار به آهستگی مقایسه می‌نمودند و در صورت لزوم سلطان القراء آستان قدس نواقص را تصحیح می‌کرد.^۳

ریاست حفاظ با صدرالحفاظ بود و او

۱- راهنمای جامع اماکن متبرکه حرم مطهر حضرت

رضا علیه السلام.

۲- راهنمای جامع اماکن متبرکه حرم مطهر امام

رضا علیه السلام.

۳- مؤتمن، تاریخ آستان قدس، ص ۲۲۶؛ عطاردی، تاریخ

آستان قدس، ج ۱، ص ۳۴۳.

اسلامی، و نیاز عصر حاضر به گسترش بیشتر اندرزها و راهبردهای متعالی و حیات بخش قرآن و رسالت بارگاه رضوی در نشر فرهنگ و معارف اسلامی به یقین موجبات رونق روزافزون جلسات مفاهیم، تفسیر موضوعی، و دیگر آموزشهای قرآنی را فراهم خواهد آورد.

منابع و مأخذ

۱- ابن بابویه قمی، عیون اخبار الرضا، ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق، ۱۳۷۲ ش.

۲- اداره اسناد، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. اسنادش ۲۸۳۳۲ و / ۲۷۶۷۳ و / ۲۷۷۹۲ و / ۲۹۶۵۶ و / ۲۸۸۹۴ و / ۱۰۴۴ و / ۳۰۵۸۹ و / ۳۰۳۱۰ و / ۲۰۱۷۲ و / ۲۰۱۷۱ و / ۸۵۳۱ و / ۴۷۷۵/۵ و / ۲۷۵۰۲ و / ۲۷۶۷۳۹.

۳- اداره کل روابط عمومی آستان قدس رضوی،

۱- مشاهیر مدفون در حرم رضوی، ج ۱، ص ۲۲۰ (نامبرده در ۱۳۵۰ق در راهرو کشیک‌خانه حرم رضوی مدفون گردیده است).

۲- در این مکتبخانه‌ها علاوه بر تعلیم قرآن مجید، کتب دیگر نیز آموزش داده می‌شود. بنگرید به: مشکوة، ش ۸۴، ص ۸۵ و ۱۶۰.

۳- همان، ص ۱۵۶، ۱۶۰ و ۱۶۷.

است^۱. در مکتبخانه کودکان که ابتدا در صحن عتیق بوده و از ۱۲۸۴ق در صحن جدید نیز دایر شده و بعدها توسعه یافته و به خارج از حرم رضوی انتقال یافته، آموزش قرآن معمول بوده است^۲ و موقوفاتی نیز برای تأمین هزینه این مکاتب وجود داشته است^۳. در سالهای اخیر آموزش قرآن به صورت گسترده در حرم مطهر و مدارس و مؤسسات وابسته به آستان قدس رضوی صورت می‌گیرد و دارالقرآن واقع در مدرسه دو در، مرکز آموزش و برگزاری مراسم قرائت قرآن در حرم رضوی است که علاوه بر آموزش قرآن برای سطوح مختلف، اقدام به برگزاری مجالس قرآنی و فعالیتهای فرهنگی و هنری قرآنی می‌کند. آموزش قرآن در حرم رضوی و مؤسسات وابسته به آن، به‌ویژه در قرنهای اخیر از قدمت و اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد و برای پیشینه آن به پژوهشی مستقل نیاز دارد.

علاوه بر آموزش قرائت قرآن در سالهای اخیر جلسات و مراسم مفاهیم قرآنی نیز در اماکن متبرکه رضوی از رونق بیشتری برخوردار شده است. و بدیهی است که علاقه‌مندی زائران و طالبان کسب معارف

- راهنمای جامع اماکن متبرکه حرم مطهر امام رضا علیه السلام.
- ۴- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، مطلع الشمس، تهران، انتشارات فرهنگسرا، ۱۳۶۲ش، مجلد اول.
- ۵- امام کاظم علیه السلام، مشهد طوس، تهران، انتشارات کتابخانه ملک، ۱۳۴۸ش.
- ۶- امیر شبیبی، عبدالرضا، سیمای وقف در خراسان، مشهد مؤسسه فرهنگی انتشاراتی سگال، ۱۳۸۰ش.
- ۷- بسطامی، نوروز علی، فردوس التواریخ، نسخه خطی، کتابخانه گوهرشاد مشهد، ش ۱۰۰۰.
- ۸- پرفسور عبدالغنی میرزایف، «تصویر مشهد و امام رضا در سفرنامه واضح» مشهد، نشریه دانشکده الهیات مشهد، ش ۱۲، ۱۳۵۳ش.
- ۹- دفتر مصرف موقوفات، مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی.
- ۱۰- زنگنه، ابراهیم، مشاهیر مدفون در حرم رضوی، ج ۱، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۸۲ش.
- ۱۱- زین العابدین قاجار، نفوس ارض اقدس، تصحیح مهدی سیدی، مشهد، نشر مهبان، ۱۳۸۲ش.
- ۱۲- شاکری، رمضانعلی، گنج هزارساله، مشهد، انتشارات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶ش.
- ۱۳- شریعتی، علی، راهنمای خراسان، بی‌جا، انتشارات القبا، ۱۳۶۳ش.
- ۱۴- عطاردی، عزیزالله، تاریخ آستان قدس، ج ۱، تهران، انتشارات عطارد، ۱۳۷۱ش.
- ۱۵- فضل‌الله روزبهان خنجی، مهمان نامه بخارا، به اهتمام دکتر منوچهر ستوده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۲۵۳۵.
- ۱۶- فیض، عباس، بدر فروزان، قم، انتشارات بنگاه، چاپ قم، بی‌تا.
- ۱۷- طومار عضدالملک، بازنویسی مرکز خراسان‌شناسی، مشهد، ۱۳۸۰ش.
- ۱۸- طومار علیشاهی، بازنویسی مرکز خراسان‌شناسی، مشهد، ۱۳۸۰ش.
- ۱۹- کاویانیان، حاجی محمد احتشام، شمس الشموس، بی‌جا، ۱۳۴۸ش.
- ۲۰- مؤتمن، علی، تاریخ آستان قدس، تهران، چاپخانه بانک ملی، ۱۳۴۸ش.
- ۲۱- موقوفه یلداش بیگ، ۱۱۵۸ق، دفتر مصرف موقوفات مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی، ش ثبت ۱۷.
- ۲۲- موقوفه میرزا کمال و میرزا فرخ در نیشابور، دفتر مصرف موقوفات، مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی، ش ثبت ۱۷۶.
- ۲۳- مستوفی همدانی، اسماعیل، آثار الرضویه، چاپ سنگی، مشهد، ۱۳۱۷ش.
- ۲۴- معاونت اماکن متبرکه آستان قدس رضوی، آیین‌نامه خدمت در اماکن متبرکه، ۱۳۸۳ش.
- ۲۵- وقفنامه املاک شاه سلطان حسین صفوی، مرقع ش عمومی ۸۳۲، اداره مخطوطات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- ۲۶- وقفنامه امام وردیخان بیات مختاری، ۱۲۷۶ق.
- ۲۷- وقفنامه حاج قاسم ملک التیجار، ۱۲۷۷ق.
- ۲۸- وقفنامه خواجه علاءالدین حاجی، دفتر مصرف موقوفات، مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی.
- ۲۹- نامه آستان قدس، دوره هشتم، ش ۳، ۱۳۴۸ش.
- ۳۰- نشریه مشکوة، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ش ۸۴.
- ۳۱- پیمایش.